

Mälestamine ja mäletamine hiliskeskaegsel Liivimaal

Gustavs Strenga. Remembering the Dead. Collective Memory and Commemoration in Late Medieval Livonia (Memoria and Remembrance Practices 5). Turnhout: Brepols, 2023, 318 lk.

JUHAN KREEM

Aga seal kaugel põhjas, kaugel idas, kaugel mere ääres juuakse vägevat, kanget viina. Hämarik valitseb seal ja udupilved ja lumetuisud, ning kesksuvel läheb ehapuna märkamatuks üle punetavaks koiduks. Ja keset pulbitsevat elu on surnud läheduses.¹

Surnute mälestamise vormid on kultuuriti varieeruvad. Ühelt poolt kujundab selle valdkonna kultuuri ajalooline enesekäsitus, eelkäijate rolli tajumine ja tähtsustamine oleviku olemisel, teiselt poolt ja vähemalt sama oluliseks tuleb lugeda üldkehtivaid arusaamu teispoolse kohta. Toetudes käsitlusele surmale järgnevast ülestõusmisest ja igavesest elust, arenes keskaegse Euroopa kristluses järk-järgult välja spetsiifiline suhe ja tugev side elavate ja surnute vahel. Lahkunute kannatuste lühendamiseks puhastustules ehk purgatooriumis tuli elavatel siinpool panustada, suured surnud omakorda aitasid legitimeerida kehtivat ühiskonnakorraldust. Et hõlmata kogu seda mõtteviisi ja neid tegevusi, mille eesmärk on mälestamise abil surma ületada, lanseeris saksa medievist Otto Gerhard Oexle katusmõiste *memoria*.² Kuigi *memoria* on peamiselt medievistika *terminus technicus*, haakub see mälu-uuringutega laiemalt, mis on ajalooteaduses äärmiselt aktuaalsed egiptoloogias sovetoloogiani. Kultuurimälust on kujunenud tähtis uurimisobjekt ka teistes humanitaarteadustes (kirjandusteaduses, politoloogias jm). Küsimine selle järele, kuidas minevikusündmusi mäletatakse (mitte selle järele, mis tegelikult juhtus), on kahtlemata avanud nii mineviku kui oleviku uurimisel uusi tunnetusperspektiive. Mälu-uuringute menüs on arvatavasti oma osa mänginud ka tulemuste rakenduslik potentsiaal, s.o võimalik roll tänapäeva ühiskondade ajalooliste traumade ületamisel või mäluoliitikas.

Juhan Kreem, PhD, teadur, Tallinna Linnaarhiiv, Tolli 6, 10133 Tallinn, juhan.kreem@tallinnlv.ee; vanemteadur, humanitaarteaduste instituut, Tallinna Ülikool, Narva mnt 25, 10120 Tallinn, juhan.kreem@tlu.ee

¹ W. Bergengruen. Surm Tallinnas. Tlk R. Sepp ja M. Sirkel. Tallinn: Hea Lugu, 2021, lk 10.

² Vt nt Oexle artikkel: Lexikon des Mittelalters, Bd. VI. München, Zürich: Artemis, 1993, lk 510–511.

Gustavs Strenga monograafia paigutub niisiis aktiivsele uurimisväljale, panustades sellesse ühe geograafiliselt piiritletud regiooni memoriaalpraktikate analüüsi. Töö mahtu ja rõhuasetusi on mõjutanud keskaegse Liivimaa liturgilise *memoria* kohta käivate allikate vähesus ja fragmentaarsus. Üksikute leidude pealt liigub autor julgelt laiemale kultuurimälu pinnale, kusjuures tema peamine uurijahuvi on just *memoria* sotsiaalne mõju mitte niivõrd indiviidide ja gruppide, kuivõrd suuremate kollektiivide mälestamise viisidel (lk 35). Kui autor tunnistab, et tema esialgne eesmärk oli kaardistada regionaalne kollektiivne mälu (lk 255), siis üsna uurimistöö alguses selgus selle mälumaastiku mitmekesisus, vajadus rääkida paljudest eri mäludest. Monograafia baseerub Strenga 2013. aastal Londoni ülikoolis kaitstud doktori-väitekirjal,³ mille osi on autor vahepeal edasi arendanud mitmes teadusartiklis.

Raamat jaguneb seitsmeks peatükiks, millest igaüks käsitleb üht eraldiseisvat valdkonda või teemat. Esimene peatükk on pühendatud Liivimaa „loomisloole“. Ootuspäraselt tõusevad siin keskmesse Riia esimeste piiskoppide mälestuse hoidmine, Meinhardi ümbermatmine Ükskülast Riia toomkirikusse ja austamine pühakuna (kuigi tema ametlik kanoniseerimine ei saanud teoks). Riia toomkiriku koor kujunes Riia peapiiskoppidele tähtsaks matmispaigaks, mis rõhutas piiskopkonna järjepidevust. Et selle järjepidevuse eest tuli aktiivselt hoolitseda, näitab Meinhardi hauaniši uus kujundus 14. sajandi lõpust. Saksa ordu püüdis Riia katedraali sisse seada ka Liivimaa meistrite matmispaigana ja Johann Osthoff von Mengede sinna 1469. aastal tõepoolest maetigi, kuid hauakivi õnnestus talle panna alles mitu aastat hiljem. Selle teema võtab Strenga põhjalikumalt jutuks neljandas peatükis, mis räägib peapiiskopkonna ja ordu vahelistest konfliktidest mälestamise üle. Hoolimata tõsisest katsest peapiiskoppide memoriaalruumi tungida ja see üle võtta, jäigi Mengede ainukeseks Riia toomkirikusse maetud meistriks.

Liivimaa „algusel“ oli tähtis koht ka Saksa ordu mälestamiskultuuris, millest annab tänapäeval tunnistust eelkõige ordu ajalookirjutus. Ajaloo roll ühe organisatsiooni enesetunnetuses ei tohiks tulla kellelegi üllatusena. Vanema riimkroonika või ka Wartberge Hermanni loetelud sõjakäikudest, lahingutest ja langenutest osutavad surnute mälestamise mõõtmele nendes teostes. Strenga võtab Liivimaa ajaloo allikatena kasutusele ordu Saksamaa komtuurkondades käibinud nekroloogiumid, mis nimetavad ka Liivimaal langenuid, sidudes nii organisatsiooni üle regioonide tervikuks. Teiste seast tõuseb üleordulise mälupaigana esile 1260. aasta Durbe lüüasaamine. Liturgilises *memoria*'s on kõige tähtsamad infoühikud nimi ja surmapäev, et teataks, keda mälestada ja millal mälestada. Selles osas on aga riimkroonika (ja tegelikult ka ordu nekroloogiumid) võrdlemisi piiratud, sest toovad nimeliselt ära vaid langenud meistri, enamikku vendi tuli mälestada hukkunute koguarvu sees anonüümselt. Tavaliste orduvendade kollektiivne mälestamine võiks olla üks märk individuaalsuse allasurumisest ordukorporatsiooni kuulumisel.

³ G. Strenga. Remembering the dead: collective memoria in late medieval Livonia. Queen Mary University of London, 2013.

Üleminek teise peatüki teemasse, mis räägib grupi ja tema liidrite mälestamisest, on sujuv. Esimeses peatükis kirjeldatud Riia piiskoppide matmispaiga sarnast keskust ei ole ordul ette näidata. Arvukaid 13. sajandi lahingutes langenud meistreid küllap polnudki alati võimalik omadel matta või tehti seda lahingupaiga lähedal, nagu läks Otto von Lautenbergiga Karusel 1270. aastal. Kui välja arvata juba jutuks olnud Mengede matmine Riia toomkirikusse, siis ei ole meistrite matmispaikadest vahepealsetel sajanditel üldse midagi teada. Alles 15. sajandi lõpus paistab tegevus koonduvat meistri residentsi Võnnu (Cēsis) linnakirikusse, kuhu jõuti aga matta vaid kolm meistrit: Johann Freitag von Loringhoven (1494), Wolter von Plettenberg (1535) ja Hermann von Brüggenei (1549). Alates Johann von der Reckest on meistreid jälle maetud mujale: Recke 1551. aastal Viljandisse ja Galen usutavasti hoopis Tarvastusse, kus ta 1557 suri. Järgmised meistrid Fürstenberg ja Kettler ei surnud enam meistriametis ja on maetud vastavalt Venemaale ja Kuramaale. Nii jääb ka Võnnu meistrite *memoria's* tegelikult vaid episoodiks.

Strenga toob selles peatükis näiteid ordu liikmete ja kodakondsete asutatud vikaariatest, mis pidid tagama eestpalved nii asutajale kui ka tema eelkäijatele ja järeltulijatele (lk 82–89). Lisaks leidub teateid selle kohta, mismoodi linnades korraldati mälestusteenistusi ja löödi kelli meistri surma puhul. Need üksikud säilinud fragmendid lasevad aimata kogu mälestamiskultuuri mitmekesisust, samas on nende puhul raske (kui mitte võimatu) määrata sellise mälestamise tegelikku ulatust. Mõned juhtumid, mida Strenga esile toob, nagu näiteks ordu maamarssali Andreas von Steinbergi (†1375) hauakivi Aizkraukle kihelkonnakirikus, võivad olla üpris erandlikud ja raskesti laiendatavad ordu kui terviku peale. Peatüki ainus orduväline näide on Riia toomkiriku praosti Dietrich Nageli ja tema kaaslaste 1447. aastal asutatud vikaaria Riia toomkirikus, mis kajastab mitte ainult asutajate nägemust hauatagusest elust, vaid väljendab ka grupikuuluvust, antud juhul siis Riia kapiitli ja selle lähikondlaste ringis. Üsna tõenäoliselt asutati sarnaseid vikaariaid ka teistes piiskopkondades, tõendeid selle kohta on aga vähe.

Kolmas peatükk võtab vaatluse alla kloostrite rolli surnute mälestamisel. Mälestusmissade sisseseadmine ja rahastamine oli üks kindel viis hoolitseda nii iseenda kui ka oma sugulaste mälestamise ja vaevade kergendamise eest. Allikad selle kohta pärinevad peamiselt linnadest, naistsistertslaste kloostritest ja dominiiklaste konventidest. Strenga toob selles peatükis esile näiteid ka aadelkonna memoriaalpraktikast, millest muidu on üsna vähe teada. Mälestusteenistuste tellimine testamentides laseb näidata, kuidas lisaks oma kodusele kihelkonnakirikule jagus raha kaugemalegi: näiteks Valtu mõisnik Johann von Lechtes tellis 1412. aastal iseenda ja oma suguvõsa mälestamise neli korda aastas Tartu naistsistertslastelt, Riia frantsisklastelt ja Padise tsistertslastelt (lk 106). Kloostrid sõlmisid omavahel ka lepinguid, et oma kogukondi ja liikmeid vastastikku üksteise palvetesse võtta ja see lõi oma laadseid võrgustikke: näitena toob Strenga välja 1428. aastal sõlmitud lepingu Riia naistsistertslaste ja Pirita birgitiinide vahel, jälg sellest koostööst võib olla ühe Riia nunna märkimine Pirita kalendrikatkes. Õigupoolest toimisid samamoodi võrgustiku

kinnitajana ka esimeses peatükis nimetatud Saksa ordu nekroloogiumid. Strenga pühendab terve alajaotuse nn Dünamünde annaalide analüüsile, milles ta eritleb Saksa ordu tegude mälestamise ülevõtmist sellesse tsistertslaste historiograafilisse teksti, mis tulenevat Dünamünde müümise käigus kokku lepitud Saksa ordu võtmisest tsistertslaste palvetesse. Isegi kui otsene tõendusmaterjal liturgilise mälestamise kohta jääb Dünamünde annaalides õhukeseks, tegu on ju ikkagi historiograafilise tekstiga, on annaalidel olnud siiski oma roll surnute mälestuse fikseerimisel.

Viienda ja kuuenda peatüki pühendab Strenga spetsiaalselt linnaelanike *memoria* uurimisele, jagades eliidi ja mitte-eliidi (*non-elites*) eri peatükkidesse. Kõige rohkem ja mitmekesisemalt on allikaid linnaeliidi *memoria* kohta ja seda on ka mitmest vaatenurgast uuritud, esile tuleks siin tõsta eelkõige kunstiajaloolaste töid.⁴ Strenga küll kaasab kunstiteoseid, kuid keskendub eelkõige *memoria* sotsiaalsele küljele. Oma surnud liikmete mälestamine kuulus oluliste tegevuste hulka igas vennaskonnas. Gildid asutasid altareid ja tellisid neil peetavaid hingepalveid. Ka annetus vaestehoolekandesse oli seotud ootusega heategijate meenutamiseks, nagu võib näha Riias ja Tallinnas kaupmeeste Suurgildi juurde lauagildi asutamisest. Ühelt poolt on see kahtlemata rikka eliidi privilegeerituse rõhutamine, teiselt poolt loob sidemeid eri kihtide vahel, kogukondlikku kokkukuuluvust (lk 161, 169). Kui mujal hansalinnades on selgelt eristatav ka rae korporatiivne *memoria*, siis Liivimaa linnades on selle kohta andmeid napilt (lk 187). Näited, mis Strenga toob, on individuaalsete raehärrade pikaajalise mälestamise kohta, mille koordineerimist on rae asjaajamisdokumentides võimalik jälgida (Tallinnas nt Johann von Bremeni ja Johann von Gotlandi vikaariad), mis kahtlemata võimendasid rae poliitilist positsiooni ja sinna kuuluvate suguvõsade prestiiži, isegi kui seda seost on üksikasjades keeruline demonstreerida (lk 197).

Mitte-eliidi *memoria* käsitus baseerub Strengal kahe Riia gildi, õllekandjate (*beer charters*, sks *Bierträger*) ja kandjate (*porters*, sks *Losträger*) tegevuse analüüsil. Kuna 15. sajandist on säilinud Riia õllekandjate gildi trahvirahade raamat ja kandjate gildi vikaaria arveraamat, on nende järgi võimalik vaadata skraade normatiivse poole taha, näha tegelikku praktikat. Ühelt poolt olid Riia transporditöölised valdavalt mittedaksa taustaga (nagu ka Tallinna omad),⁵ teiselt poolt paistavad gildide asjaajamises silma kontaktid eliidiga: liikmete seas oli nii raehärrasid (koos abikaasadega) kui tsistertslastest nunni. Side oli vastastikku kasulik, kuivõrd koos raehärradega tuli kindlasti ka raha, annetajad omakorda leidsid oma koha gildivendade (ja õdede) eestpalvetes. Nõustuda tuleb Strenga väitega, et õllekandjate gildil oli distsiplineeriv mõju äsja maalt linna tulnute paremaks integreerimiseks kogukonda (lk 236), kuigi spetsiifiline allikas – trahvirahade raamat – võib väärkäitumist ja selle karistamist muust tegevusest ehk liialt esile tõsta. Lähem vaatlus gildide kirjakultuuri – kes pani mida kirja ja miks, kuidas need gildiraamatud õigupoolest tekkisid ja mismoodi nad

⁴ Tuna lehekülgedel nt A. Mänd. Naised, *memoria* ja sakraalruum hiliskeskaegsel Liivimaal. – Tuna 2012, 3, lk 6–29.

⁵ Vt nt P. Johansen. Tallinna keskaja õllekandjate ajaloost. – Ajalooline Ajakiri 1926, 3, lk 91–100.

ajas muutusi – oleks ehk aidanud juhuslikult säilinud allikat paremini kontekstualiseerida. Tuleb muidugi tunnistada, et linnakogukonna ühenduste seas marginaalsemate gildide uurimine on igal juhul keeruline nende kirjaliku asjaajamise vähesuse, ebasüstemaatilisuse ja ajas muutuvuse tõttu.⁶

Muutustele ongi pühendatud viimane peatükk *memoria* ja reformatsiooni kohta. Luterliku reformatsiooni ideestik õõnestas keskaegset *memoria*-käsitlust. Palved ja mälestusteenistused muutusid uue õndsakssaamise käsitluse juures (ainult usu läbi, ainult Jumala armust) tegelikult üleliigseks. Reformatsioon ei kaotanud *memoria*'t siiski ära, vaid teisendas selle vorme. Arvukad teenistused kõrvalaltaritel kadusid, kuid vaestehoolekandeks tehtavad annetused ja hauakunst jäid ja arenesid edasi. Religioossed väikegildid kadusid, kuid professionaalsed ühendused jäid ja hoolitsesid oma liikmete mälestuse eest. Oluline moment, millele Strenga õigusega osutab, on reformatsiooniga kaasnenud segregatsioon (lk 251–252). Kui üldiselt loetakse luterlikku reformatsiooni kohalikele rahvakeeltele soodsaks arenguks, mis tõi kaasa senisest suuremad pingutused kirjakeele ja koolihariduse edendamiseks, siis selle arengu teist poolt, emakeelse jumalateenistuse nõude tõttu range vahe tegemine saksa ja mitesaksa koguduste vahele, ehk suurenenud keeleline segregatsioon (mis rõhutas juba niigi eksisteerinud seisuslikku segregatsiooni), kipub seejuures varju jääma.⁷

Monograafia tegeleb lugeja veenmisega, et *memoria* on totaalne sotsiaalne fenomen (see Oexle fraas esineb lk 19, 25, 199, 265). Liturgilisel mälestamisel on tõesti kaugeleulatuvaid siirdeid ajalookirjutusse ja gildide joomapidudele. Peale selle näitab Strenga, mismoodi mälestamine loob kogukondi ja legitimeerib sotsiaalseid hierarhiaid, kuidas sellel väljal käib konkurents ja võistlus. Mälestamise ja mäletamise fookusesse võtmise juures jääb paratamatult tagaplaanile mälestuse kaksikode unustus. Mälu ei ole mitte ainult valikuline, vaid ka habras. Keskaegselt Liivimaalt võtta olevate allikate fragmentaarsus sunnib Strengat tihtipeale otsima lünkade täitmiseks analoogiaid mujalt. Kuigi tegu on igati kõlbliku meetodiga Liivimaa keskaja uurimisel, olgu siin siiski osutatud ka selle ohtudele. Esiteks võib analoogiate kasutamine tekitada argumentatsiooniringe, kus eeldus hakkab asendama järeldust, teiseks võib analoogiate rakendumine hakata varjutama kohalikku omapära.

Gustavs Strenga monograafia on väärtuslik panus keskaegse Liivimaa uurimisse, mis näitab surnute mälestamise ja kollektiivse mälu seoseid eri seisuste ja ühiskonnagruppide puhul. Tuues unustusest välja ammu surnud orduvennad, toomhärрад, aadlimehed, linnapatriitsid ja kärumehed ning lastes neid elada äsja ilmunud raamatu lehekülgedel lugejate silme ees, aitab see teos omamoodi kaasa nende mälestamisele ehk muutub niimoodi ka ise *memoria* ilminguks.

⁶ Vt nt T. Kala. *The Religious Practices of Minor Corporations in Late Medieval Tallinn: Institutional and Legal Frameworks. – Guilds, Towns and Cultural Transmission in the North, 1300–1500.* Ed. by L. Bisgaard, L. B. Mortensen, T. Pettitt. Odense: University Press of Southern Denmark, 2013, lk 251–276.

⁷ Vt ka T. Kala. Keeled ja nende kõnelejad keskaegses Tallinnas: edenemine või taandareng? – *Tuna* 2002, 2, lk 8–22.